

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО КОЛЕДЖУ ЯК ОБ'ЄКТ УПРАВЛІННЯ

У статті аналізується генеза поняття «освітнє середовище», «освітнє середовище вищого навчального закладу» з метою обґрунтування дефініції поняття «освітнє середовище університетського коледжу».

Ключові слова: освіта, університетський коледж, освітнє середовище, освітнє середовище університетського коледжу.

В статье анализируется генезис понятия «образовательная среда», «образовательная среда вуза» с целью обоснования дефиниции понятия «образовательная среда университетского колледжа».

Ключевые слова: образование, университетский колледж, образовательная среда, образовательная среда университетского колледжа.

In the article analyzyruetsya genesis concepts “educationl environment”, “educationl environment university” with a view rationale defynytsyy concepts “educationl environment University College.”

Key words: education, University College, educationl environment, educationl environment University College.

Аналіз тенденцій розвитку вищої освіти за-свідчує активний пошук науковців і практиків сучасних організаційних форм вищої освіти, яка б стала системоутворювальною ланкою у системі неперервної освіти. Інтеграція науки та освіти в різні сфери суспільства зумовлює інтеграційні процеси в самій системі освіти, результатом яких є створення університетських комплексів різних типів. Інтегровані структури у формі університетських комплексів найкращим чином реалізують завдання неперервної підготовки фахівців в сучасних умовах глобалізації, прискореного технологічного розвитку та інтернаціоналізації економіки. Університетські комплекси здатні реалізовувати фундаментальну і прикладну складову вищої освіти, забезпечують неперервність та багатопрофільність підготовки майбутніх фахівців за різними освітньо-кваліфікаційними програмами і рівнями, інтегруючи доуніверситетські, університетські та післяуніверситетські форми навчання.

До складу університетського комплексу можуть входити вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації, в тому числі I-II рівня, зокрема коледжі. Статус *університетського коледжу* визначається Законом України «Про вищу освіту», в якому зазначено, що коледж – це вищий навчальний заклад другого рівня

акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямках підготовки (якщо є структурним підрозділом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи навчально-науково-виробничого комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Сутнісною відмінністю *університетського коледжу* від інших навчально-наукових структурних підрозділів університетського комплексу є здійснення підготовки фахівців за освітньо-професійною програмою молодшого спеціаліста у поєднанні з загальноосвітньою підготовкою. Аналіз джерельної бази дозволив зробити висновки, що у переважній більшості, коледжі України, які входять до складу навчальних та навчально-науково-виробничих комплексів, здійснюють підготовку за однією або кількома спорідненими спеціальностями.

В Київському університеті імені Бориса Грінченка, який цілеспрямовано готує фахівців для потреб столиці, інтеграційні процеси призвели до створення унікального коледжу,

що і за назвою, і за своєю суттю є університетським. Відтак, у нашому дослідженні *університетський коледж – це інноваційний багатопрофільний вищий навчальний заклад I рівня акредитації, який є складовою університетського комплексу і здійснює фахову підготовку за ОКР «молодий спеціаліст» за спеціальностями, які узгоджуються зі напрямками підготовки університету.*

Створення та функціонування університетських комплексів як якісно нових організаційних систем з унікальним освітнім середовищем потребує відповідного наукового супроводу, зокрема у сфері управління. В освітніх, організаційних, соціально-економічних системах (де і органи управління, і система, якою керують, є суб'єктами) управління є діяльністю тих, хто управляє, щодо організації діяльності суб'єктів управління (Д. Новиков) [13, 43]. Ефективне і результативне управління потребує знання природи об'єкта управління, наявності відповідної інформації для прийняття управлінських рішень, механізмів та ресурсів їх реалізації (В. Луговий) [7, 944].

Системоутворювальним чинником, що забезпечує ефективне функціонування університетського комплексу, є унікальне освітнє середовище, яке безпосередньо й опосередковано впливає на формування майбутнього фахівця, забезпечуючи умови, сприятливі для формування всебічної, соціально-активної, самостійної, творчої, компетентної особистості професіонала. Відтак, вирішення проблеми ефективного управління освітнім середовищем вищого навчального закладу потребує наукового осмислення феномену *«освітнє середовище»*.

Реалізація особистісно орієнтованого та компетентісного підходу у вищій школі перетворює освітнє середовище на вирішальний чинник у розвитку особистості студента. В особистісно зорієнтованому навчанні взаємовідношення середовища і особистості постає як багатомірна, поліструктурна, просторово-об'ємна взаємодія між індивідом та тим, що його оточує. Не тільки освітнє середовище впливає на студента, але й студент своїми діями та вчинками активізує елементи середовища і відповідно створює його для себе. Відтак, освітнє середовище не є, щось однозначне наперед дане. На думку російського дослідника феномену освітнього середовища В. Слобод-

чикова *«середовище починається там, де відбувається зустріч (стрітіння) того, хто навчає, і того, хто вчиться. Під час цієї зустрічі суб'єкти освіти починають спільно проектувати і будувати освітнє середовище – як предмет і ресурс своєї освітньої діяльності»* [16, 13].

Освітнє середовище вищого навчального закладу будучи інструментом впливу на особистісний та професійний розвиток суб'єкту освітнього процесу, потребує вивчення як *об'єкт моделювання, проектування, конструювання та управління* з метою набуття якостей, які максимально сприятимуть реалізації освітніх цілей. В. Слободчиков вважає, що освітнє середовище є *центральною компонентою сфери освіти*. Саме освітнє середовище центрує в собі цілі, зміст, організацію освіти в конкретній соціокультурній ситуації, визначає вектор і склад здібностей та якостей людини, що розвиваються у процесі освіти [16, 13].

Гуманізація освіти, упровадження особистісно орієнтованого підходу до навчання і виховання актуалізували науковий інтерес до вивчення усіх аспектів середовища, як одного із чинників соціалізації особистості та передумови її розвитку, у 90-ті роки ХХ століття. Адже особистісно орієнтована освіта передбачає не формування особистості із заданими якостями в процесі педагогічного впливу, а створення умов для повноцінного прояву і відповідного розвитку особистісних якостей. Середовищний підхід до освіти на усіх її рівнях зафіксований як перспективний на рівні *«Всесвітніх доповідей з освіти»* ЮНЕСКО. Різні аспекти дослідження освітнього середовища висвітлено у роботах сучасних вітчизняних та зарубіжних психологів та педагогів, а саме: В. Авдєєва, І. Баєвої, Г. Беляєва, С. Братченко, Е. Галимової, Н. Гонтаровської, Ю. Громико, С. Дерябо, В. Дрофа, Е. Зеєра, А. Каташова, В. Козирєва, К. Куракіна, Н. Крилової, М. Князевої, В. Лебедева, А. Леонтєва, Ю. Мануйлова, В. Мас-терової, Т. Менг, І. Мешкової, Л. Новікової, В. Орлова, В. Панова, Ю. Песоцького, Г. Полякової, К. Приходченко, Л. Редько, В. Рубцова, Н. Селиванової, С. Сергєєва, Г. Серикова, В. Слободчикова, В. Ясвіна.

В найширшому розумінні під *середовищем* розуміють оточення, яке складається із сукупності природних, матеріальних, соціальних чинників, які прямо чи опосередковано впливають

на людину. *Середовище* – це те, що знаходиться між об'єктами і є посередником між ними. *Середовище* – це субстанція, яка, на відміну від порожнього, незаповненого простору (вакууму), має певні властивості, що впливають на здійснення взаємодії між об'єктами [4], «сутнісний зміст певної реальності» (В. Слободчиков) [16]. *Середовище* – це не просто низка стимулів, на які має реагувати людина. За М. Черноушеком, середовище має такі ознаки: 1) середовище не має фіксованих рамок в просторі і часі; 2) середовище впливає на всі органи відчуття одночасно; 3) середовище надає не тільки головну, але й вторинну інформацію; 4) середовище завжди містить більше інформації, ніж ми здатні свідомо сприйняти і зрозуміти; 5) середовище сприймається у зв'язку з практичною діяльністю; сприйняття пов'язане з діяльністю і навпаки; 6) будь яке середовище поряд із фізичними і хімічними особливостями має психологічні і символічні значення; 7) оточуюче середовище впливає як єдине ціле [19, 46-109].

Освітні можливості середовища використовувались упродовж усієї історії людства. В античну епоху вважали, що вступаючи у контакт з оточуючим світом, людина упорядковує свідомість і набуває здатності мислити. Освітні заклади античності прагнули створювати гармонійне освітнє середовище, яке включало природні та створені людиною об'єкти. На особливе місце середовища серед чинників, які впливають на формування особистості наголошували Платон, Аристотель. Освітнє середовище навчальних закладів Середньовіччя підпорядковувалося жорсткій регламентації та правилам. Епоха Відродження актуалізувала античні ідеї формування особистості, яка б гармонійно поєднувала позитивні фізичні і духовні якості, і відтак, відстоювалась потреба у створенні відповідного освітнього середовища (Т. Кампанела, В. де Фельтре). Епоха Просвітництва відводила вирішальне місце у розвитку особистості цілеспрямовано організованому середовищу (Дж. Локк, К. Гельвецій). Ж. Ж. Руссо розглядав середовище як умову оптимального саморозвитку особистості.

Визнання впливу середовища на виховання людини присутнє у працях К. Ушинського, Л. Толстого, А. Лазурского, П. Лесгафта та ін. У світовій практиці ідея виховання середовищем, певною мірою, реалізована у досвіді

німецьких, так званих, «сусідських», «інтегрованих шкіл» (Е. Нігермайер, Ю. Ціммер), французької «паралельної школи» (Б.Бло, Л.Порше, П.Ферра), американських «шкіл без стін» (Р.Х.Уолтер, С.Уотсон, Б.Хоскен), школи «екосистеми» (Дж.Гудленд).

У вітчизняній педагогіці і психології поняття «середовище» з'явилося у 20-ті роки ХХ століття: концепція соціокультурного середовища (Л. Виготський), педагогіка середовища (С. Шацький), суспільне середовище дитини (П. Блонський), оточуюче середовище (А. Макаренко), позитивний вплив середовища на розвиток особистості (І. Арямов, Ю. Фролов).

Л. Виготський у своїй праці «Педагогічна психологія» неодноразово повертався до питання впливу середовища на формування особистості: «якщо вчитель безсилий у безпосередньому впливі на учня, то він всесильний у випадку опосередкованого впливу на учня через соціальне середовище. Соціальне середовище є справжнім важелем виховного процесу, і вся роль учителя зводиться до управління цим важелем» [4, 83], «таким чином, ми приходимо до наступної формули виховного процесу: виховання здійснюється через власний досвід учня, який цілком визначається середовищем, і роль учителя при цьому зводиться до організації та регулювання середовища» [4, 85].

С. Шацький, якого вважають автором поняття «педагогіка середовища» (в 4-х томному виданні його творів про середовище, педагогіку середовища згадується 126 разів) [19], у своїх лекціях з педагогіки студентам педагогічного технікуму (1928-29 рр.), який входив до складу Першої дослідної станції Наркомпроса (1919-1932 рр.), що об'єднувала дитячі садки, школи, клуб-читальню, школа-колонію «Бадьоре життя», та займала цілий район Калужької області Росії, звертав особливу увагу на вплив середовища на формування особистості: «якщо ми будемо говорити про вашу поведінку, про поведінку студента, то і ви збираєте все те, що йде від середовища, ви є, хочете ви цього чи ні, представником цього середовища» [20, 412]. С. Шацький наполягав на необхідності цілеспрямованої діяльності щодо побудови середовища: «ви завжди можете констатувати, що за змінами середовища йде зміна вашої поведінки. Якщо в цих змінах оточуючого середовища ви спостерігаєте послідовність,

систематичність, стійкість, якщо це середовище побудовано організовано, то й у вашому організмі з'являється відповідна реакція, ви інакше організовуєте свою поведінку, тобто, якщо в оточуючому середовищі є порядок, система, напрям, то і у вас відповідно цьому послідовно змінюється поведінка» [20, 411].

Представник педагогіки прагматизму, американський учений Дж. Дьюї, ключовим словом філософії педагогіки якого є поняття «досвід», який він визначає, як взаємодію людини з оточуючим середовищем, вважав, що є єдиний спосіб управління освітою дітей – контроль над середовищем: «ми виховуємо не на пряму, а за допомогою середовища» [6, 167].

Польський дослідник Я. Корчак працював над створенням творчого освітнього середовища. Він розробив типологію виховного середовища (догматичне, ідейне, безтурботного споживання, зовнішнього лоску і кар'єри). За твердженням вченого кожне із зазначених середовищ по-своєму впливає на розвиток особистості. Догматичне середовище сприяє формуванню залежної та пасивної дитини, ідейне – вільної і активної, безтурботного споживання – вільної, однак, пасивної, кар'єрне середовище – активної, але залежної» (Цитується за [21, 15]).

Системне дослідження і упровадження середовищного підходу в освіті в СРСР було призупинене у 1936 році відповідно до Постанови ЦК ВКПб «Про педологічні перекинуття в системі Наркомпросу» («О педологічних извращениях в системе Наркомпросов») разом із розгромом науки педології, як такої, що спотворено трактує вплив на особистість середовища і спадковості.

Українська педагогічна думка має свій досвід щодо побудови освітнього середовища, сповненого гуманізму. В. Сухомлинський не використовує поняття «освітнє середовище», відтак, аналіз його наукового доробку та педагогічного досвіду, пов'язаного з діяльністю у Павлишській школі, дозволяє говорити про ідею створення цілісного виховного середовища, осердям якого є школа, як культурний центр, що співпрацює з сім'єю, державними установами села, зокрема – колгоспом, громадськими організаціями, культурними закладами, сільською радою [17; 10].

О. Захаренко прихильник новаційної для СРСР педагогіки спіробітництва, упродовж 35

років розбудовуючи Сахнівську школу разом з учнями та їхніми батьками створив комплекс, що включав у себе центр молодших класів з кімнатою відпочинку, залом казок, хореографічною студією, філіалом школи мистецтв; центр старших класів з обладнаними кабінетами, педагогічною вітальнею, укомплектованою бібліотекою, спортивно-оздоровлювальний комплекс, центр трудового навчання з 7 цехами, культурно-музейний центр із астрономічною обсерваторією, планетарієм, кількома виставковими залами, дендропарком, парком цілющих трав, художньо-меморіальним комплексом «Криниця Совісті», радіо- і телемережею, шкільною багатотиражкою. В школі панував дух спільної справи, культ пошани предків, пошук дитиною свого Я через творчість, працю, навчання. Усі складові багатогранного, насиченого освітнього середовища Сахнівської сільської школи працювали на благо людини, на створення умов для прояву здібностей і нахилів учнів, пробудження у них кращих людських якостей. Феномен Сахнівської школи-толоки потребує детального вивчення, а передові ідеї педагога-новатора мають право на активне впровадження [7; 14]

На думку російського вченого Ю. Мануйлова, автора численних наукових публікацій, в тому числі і докторського дослідження, з проблеми реалізації середовищного підходу у вихованні, відродження наукового інтересу до вивчення проблем педагогічної взаємодії з середовищем, припадає на кінець 70-х років ХХ століття. Воно пов'язане із науковою діяльністю Ю. Бродського, А. Куракіна, Х. Лійметса, Л. Новикової та ін., які представляли наукові лабораторії АПН СРСР та Таллінського педагогічного інституту ім. І. Вильде. Результатом діяльності названих учених та їх послідовників стала поява «управлінської стратегії – стратегії опосередкованого управління в освіті» [11, 2].

У сучасній науковій літературі є ціла низка дефініцій, через які дослідники намагаються передати сутність феномену освітнього середовища. Складність і комплексність поняття «освітнє середовище» зумовлює різні підходи до розуміння його змісту: *еколого-особистісний* (В. Ясвін), *еколого-психологічний* (Є. Клімов, Г. Ковальов, В. Панов), *комунікативно-орієнтований* (В. Рубцов), *антрополого-*

психологічний (В. Слободчиков), психодидактичний (І. Баєва, В. Лебедева, Ю. Мануйлов, Т. Хромова). Відтак, дослідники по-різному тлумачать зміст досліджуваного поняття.

Н. Крилова під освітнім середовищем розуміє «частину соціокультурного простору, зону взаємодії освітніх систем, їхніх елементів, освітнього матеріалу і суб'єктів освітніх процесів» [9].

В. Ясвин під «освітнім середовищем (середовищем освіти) розуміє систему впливів і умов формування особистості за заданим зразком, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному та просторово-предметному оточенні» [21, 12].

М. Черноушек освітнім середовищем вважає систему психолого-педагогічних умов і впливів, які дають можливість для розкриття здібностей і особистісних особливостей суб'єктів освітнього середовища, явних і таких, що ще не виявились [19].

За В. Мастеровою, освітнє середовище є процесом діалектичної взаємодії соціальних, просторово-предметних і психолого-дидактичних компонент, які утворюють систему координат провідних умов, впливів і тенденцій педагогічних цілей. [12].

В. Козирев під освітнім середовищем розуміє «вплив умов освіти на того, хто здобуває освіту, та вплив, того, хто навчається, на умови, в яких здійснюється освітній процес» [8].

Е. Васильєва вважає, що освітнє середовище – «це різнорівневе полікультурне утворення, індивідуальне для кожного, хто навчається, середовище побудови власного Я, що забезпечує створення умов для актуалізації внутрішнього світу особистості, її особистісного зростання, самореалізації, становлення самосвідомості». Відтак, дослідниця під освітнім середовищем ВНЗ розуміє «впорядковану цілісну сукупність компонентів, взаємодія та інтеграція яких обумовлює наявність в освітнього закладу вираженої здатності створювати умови і можливості для цілеспрямованого та ефективного використання педагогічного потенціалу середовища в інтересах розвитку особистості всіх її суб'єктів» [3].

А. Корбут визначає освітнє середовище як «сукупність умов організації досвіду в освіті». В контексті університетської освіти дослідник освітнє середовище сприймає «як а) складо-

ву частину освітньої суб'єктивності; б) ефект здійснення певної освітньої практики; в) диференціальну цілісність, що конструюється в актуальних освітніх ситуаціях [18, 134].

Л. Редько визначає освітнє середовище ВНЗ, як «сукупність можливостей для задоволення професійно-освітніх потреб студента для становлення його професійної компетентності» [15].

А. Артюхіна під освітнім середовищем ВНЗ розуміє просторово-часовий континіум, що розвивається, який акумулює комплекс об'єктивних компонентів (науково-педагогічні школи, люди, предмети у взаємозв'язку і взаємодії їх загальних та особливих властивостей) та суб'єктивні характеристики учасників освітнього процесу [1].

Зміст поняття «виховно-освітнє середовище ВНЗ» розкрито в дослідженні В. Мастерової, яке вона визначає як «сукупність підсистем, що забезпечують можливість багатомірного руху особистості у виховно-освітньому просторі та створюють оптимальні умови для адекватної творчої самореалізації студентів»; особливим чином організовано соціокультурний і професійно-освітній простір, що створює сукупність якісно різнорідних виховно-освітніх умов і надає максимум можливих індивідуально-творчих траєкторій для саморозвитку всіх включених до неї суб'єктів [12].

Освітній простір може існувати незалежно від особистості, як суб'єкту освітнього процесу, а поняття «освітнє середовище», відображаючи взаємозв'язок чинників і умов, які забезпечують освіту і розвиток людини, передбачають обов'язкову «включеність» до нього суб'єктів освітнього процесу – студентів і педагогів, як основного компоненту.

Аналізуючи підходи до визначення сутності змісту поняття «освітнє середовище», ми можемо зробити висновок, що більшість науковців під освітнім середовищем розуміють багаторівневу систему умов, яка забезпечує оптимальні параметри освітньої діяльності певного освітнього суб'єкту в усіх аспектах – цільовому, змістовому, процесуальному, результативному, ресурсному. У більшості випадків, даючи визначення поняття «освітнє середовище» дослідники розглядають освітнє середовище конкретного освітнього закладу, що включає в себе сукупність чинників – матеріальних, про-

сторових, предметних, соціальних, особистісних – які взаємодіють між собою, впливають один на одного, «організують середовище».

У наукових джерелах висвітлено два підходи щодо визначення структури освітнього середовища вищого навчального закладу: *логічний та екстралогічний*. За логічним підходом розглядають *структури освітнього середовища – утворюючі середовища* (навчальне, науково-дослідне, соціокультурне, квазіпрофесійне тощо) або *компоненти* (суб'єктний, ціннісно-цільовий, комунікативний, діяльнісний, інформаційно-знанневий, ресурсний, інноваційний, організаційно-управлінський). Екстралогічний підхід передбачає аналіз структури освітнього середовища за *якісними характеристиками* (дух, атмосфера, клімат, комфортність, доброзичливість, тощо).

Сучасні наукові дослідження засвідчують, що учені розуміють важливість ролі освітнього середовища вищого навчального закладу для становлення особистості майбутнього фахівця. Дослідник феномена освітнього середовища Г. Беляєв прийшов до висновку, що «освітнє середовище може виступати не тільки як умова, але і як засіб виховання (як суспільного явища), навчання (як предмет спільної педагогічної діяльності) і розвитку (соціального індивіда в особистість, спільності в суспільство) [2].

Отже, *освітнім* середовище освітнього закладу стає тільки тоді, коли виконує свої основні завдання – сприяє підготовці кваліфікованого фахівця відповідного рівня і профілю, розвитку особистісних якостей та вивищенню загальнокультурного рівня студентів.

Для здійснення управлінського впливу щодо формування та розвитку освітнього середовища університетського коледжу необхідно з'ясувати, який смисл ми вкладаємо у дефініцію «освітнє середовище університетського коледжу» та якими якостями зазначене середовище має володіти, щоб забезпечити реалізацію сучасних освітніх цілей.

В нашому дослідженні *освітнє середовище університетського коледжу* – це багатосуб'єктне та багатопредметне утворення, що цілеспрямовано і стихійно впливає на професійно-особистісний розвиток майбутнього фахівця з вищою освітою за ОКР «молодший спеціаліст», забезпечуючи його готовність

до професійної діяльності та/або продовження навчання. В зазначеному освітньому середовищі акцент робиться на створенні таких ситуацій – навчальних, виховних, квазіпрофесійних, в яких студент отримує досвід самостійної діяльності (освітньої, навчальної, розвивальної, виховної тощо). Управлінський вплив на освітнє середовище університетського коледжу полягає у прийнятті та реалізації управлінських рішень, які призводять до змін в освітньому середовищі на рівні компонентів, структур, якісних характеристик, процесів функціонування і розвитку, для забезпечення оптимальних умов реалізації освітніх цілей. Досягаючи бажаних змін щодо складових освітнього середовища ми можемо впливати на зміни щодо процесів, які в ньому відбуваються та на зміни в системі в цілому.

Література

1. Артюхина А.И. Образовательная среда высшего учебного заведения как педагогический феномен: Монография/ А.И. Артюхина – Волгоград: Изд-во ВолГМУ, 2006 – 237 с.
2. Беляев Г.Ю. Формирование термина образовательная среда в психолого-педагогической литературе конца XX – начала XXI века/ – Режим доступа: – <http://dzd.rksmb.org/science/bel06.htm>
3. Васильева Е.Ю. Образовательная среда вуза как объект управления и оценки / Е.Ю. Васильева // Университетское образование: практика и анализ. – 2011. – №4 (74). – С.76-82.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология /Под ред. В.В. Давыдова.- М.: Педагогика, 1991.- 480 с
5. Гусинский Н.Э. Введение в философию образования / Н.Э. Гусинский, Ю.И. Турчанинова. – М. : Логос, 2003. – 248 с.],
6. Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи. – М. : Просвещение, 2000. – 172 с.
7. Енциклопедія освіти / Акад.пед.наук України; головний ред.В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040.
8. Козырев В.А. Построение Модели гуманитарной образовательной среды [Электронный ресурс] /В.А. Козырев. – Pedagog – 1999. – №7. Режим доступа: – http://www.uni-altai.ru/Journal/pedagog/pedagog_7/a06.html

9. Крылова Н.Б. Культурология образования /Н.Б.Крылова – М., 2000. – 272 с.
10. Малиношевський Р. В. Соціально-педагогічні засади формування цілісного виховного середовища дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського: . Автореф. дис. кандидата педагогічних наук: 13.00.05 / Р. В. Малиношевський – Київ, 2011. – 20 с.
11. Мануйлов Ю. Теоретические истоки и основы средового подхода в педагогике / Ю. Мануйлов // Школа. – 2009. – №5 (303) – С.2-3.
12. Мастерова В.А. Воспитательно-образовательная среда вуза как средство развития творческой личности будущего государственного служащего: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.А. Мастерова. – Саратов, 2003. – 16 с.
13. Новиков Д.А. Теория управления образовательными системами / Д. А. Новиков – М.: Народное образование, 2009. – 462 с.
14. Побірченко Н. С. Авторська школа академіка Олександра Антоновича Захаренка [Електронний ресурс] / Н. С. Побірченко // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2009. – Вип. 2. – Режим доступу до журн.: http://www.intellect-invest.org.ua/ukr/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n2_2009_st_3/
15. Редько Л. Л. Социально-образовательная модель педколледжа как среды саморазвития личности в научно-образовательном комплексе: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Л. Редько. – Ростов н/Д, 1996. – 27 с.
16. Слободчиков В.И. Структура и состав образовательной сферы: категориальный анализ / В. И. Слободчиков // Психология обучения. – 2010. – №1. – С. 4-24.
17. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну/ В.А. Сухомлинский – К.:Рад. шк., 1985. – 557 с.
18. Университет как центр культуропорождающего образования. Изменения форм коммуникации в учебном процессе / М.А. Гусаковик, Л.А. Яценко, С.В. Костюкевич и др.; Под ред. М.А. Гусаковско. – Мн.:БГУ, 2004. – 279 с. – (Universitas)
19. Черноушек М. Психология жизненной среды / М. Черноушек. – М.: Мысль, 1989. – 176 с.
20. Шацкий С.Т. Педагогические сочинения / С.Т. Шацкий. – М.: Просвещение, 1964. – Т.3. – 492 с.
21. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию/ В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2012